

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1959.2.08>

KRIITIKAT JA BIBLIOGRAAFIAT КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

«BALTI KÜSIMUS» XVI SAJANDIL TÄNAPÄEVA VÄLISMAISES AJALOOKIRJANDUSES

H. KRUS,
ENSV TA akadeemik

Kuueistkümmes sajand, eriti selle teine pool, on Balti mere basseinis asuvate riikide ajaloos suurte muutuste ja ümberkujunemise ajajärk. Teatavasti oli sama sajand pöördeline kogu Euroopa ja isegi kogu maailma ajaloolises arengus. Kõige laiemalt haaravaks nähtuseks tollal oli pideva maailmaturu algmete sünd, uute kaubateede tarvituseletulek suurte geograafiliste avastuste tagajärjel, suurte kaubanduskeskuste kujunemine Atlandi-äärseis maades ja väärismetallide, eriti kulla suur juurdevool Vanasse Maailma — Euroopasse. See kõik soodustas enamarenenud Euroopa maades kapitalistliku tootmise kujunemist ja feodaalsete suhete lagunemist. Maade ühiskondlik-majanduslikus arengus, igal pool isesugustes konkreetseis vormides, toimus üha tõusvas joones protsess, mida K. Marx nimetas nn. esialgseks akumulatsiooniks. Poliitilistest pealisehitustest jäi feodaalne riik püsima, arenes aga absoluutse monarhia suunas. Ajajärgu iseloomulikuks nähtuseks oli ka rahvuslike ja paljurahvuseliste riikide arengu jätkumine tsentraliseeritud riikide näol. Murranguliseks pöördeks ideoloogilisel alal oli reformatsiooniliikumine, uue, ilmlikuma maailmavaate ülestõus keskaegse valitseva katoitsismi ja paavstliku kirikuvõimu vastu. Hargnedes mitmesse erisuunda kajastas see liikumine kõige mitmesugusemate ühiskonnakihtide poliitilisi ja sotsiaalseid nõudmisi ning kujunes valjuks, teravaks ja mõjukaks protestiks paljude kehtiva korra nähtuste vastu.

Kõik need tolaegses Euroopas üldised nähtused kajastusid mitmeti ka Balti mere piirkonna maades ning mõjustasid nende majanduslikku ja poliitilist arengut, kusjuures siingi esinesid nii või teisiti samalaadsed ümberkujunemise suunad. Oluline oli siin kõigepealt see, et Lääne-Euroopa riikides toimuv «hindade revolutsioon», linnade kasvamine, manufaktuurse tööstuse areng ning maaväe ja laevastiku suurendamine kutsusid sealseil turgudel esile nõudmise suurenemise Läänemere piirkonna maade saaduste järele. Eriti otsitavaiks kaupadeks kujunesid Vene lina, lõuend, kanep, nahk, karusnahad, Poola ja Liivimaa teravili, Taani karjasaadused jne. See kõik andis omapoolseid elustavaid tõukeid nendes maades vastavate saaduste tootmisele ja siin kaubalis-turuliste suhete arenemisele. Eriti suur osatähtsus idapoolseis kaubanduses oli Vene turul, kus läänekaupmehed said tohtuid kasumeid. Võitlus selle turu pärast oli kogu aeg arenevas tõusuteed. Sellega seoses tihenes Balti mere kaubateede küsimus kõige aktuaalsemaks päevaprobleemiks, millest olid huvitatud hansalinnad kui nende teede senised pea-

mised kasutajad, siia viimastel aegadel ilmunud hollandi kaupmehed ning lõpuks üha suureneval määral uuele arenguteele asunud riigid Balti mere basseinis.

Viimati mainitud paljurahvuseliste riikide konsolideerumine oligi üheks oluliseks põhinähtuseks, mis kutsus esile mõjusaid tagajärgi rahvusvahelisel areenil. Seda arenguteed läks XVI sajandi esimesel poolel ja ka hiljem Taani, kus edukalt toimus feodaalse killustumise likvideerimine ja keskaadlile toetuva kuningavõimu tõus. Tagajärjekalt kindlustas Taani oma positsioone saksa Hansa vastu, saavutades seega edu ka võitluses võimu pärast Balti merel, mille ülitähtsat võtme kohta — Oresundi väina — ta kindlalt ja tulutoovalt oma käes hoidis.

Rootsi, majanduslikult mahajäänud maa, saavutas XVI sajandi esimesel veerandil Taani kuningavõimu vastu peetud visades võitlustes suurt edu iseseisva aadliriigi loomisega. Rootsi kuningriigi stabiliseerumine Gustav I Vasa ajal lõi eeldused tema püüetele kindlustada oma positsioone Balti merel ja saada eriti Soome lahes oma kontrolli alla Venesse viivad kaubateed.

Vana-Liivimaa lõunanaaber Poola-Leedu uniooniriik oli XVI sajandi alguseks kujunenud üheks võimsamaks riiklikuks koondiseks Ida- ja Kesk-Euroopas. Arenedes seisuslikuks monarhiaks, kasvas Poola-Leedu küllalt tihedalt liitunud paljurahvuseliseks riigiks. Olles idas agressiivne, vallutas ta suure osa Vene, Valgevene ja Ukraina maid, mis põhjustas tema ja Vene tsentraliseeritud riigi vahel kestva poliitilise pinevuse. Läänes oli Poola-Leedu edukas võitlustes Saksa ordu vastu, mis viis lõpuks ordu sekulariseerimisele ja temast Preisi hertsogkonna moodustamisele (1525. a.) Poola vasallriigina. Eriti oluliseks saavutuseks oli Visla-äärsete maade tagasisaamine Saksa ordult juba XV sajandi keskpaiku; sellega oli Poola lääneosale loodud väljapääs Balti merele. Aga Leedu suurväestkond oli uniooniriigi raames huvitatud ka oma kirdepoolsele aladele merepääsu kindlustamisest Daugavat pidi, mis aga oma kesk- ja alamjooksul läbis Liivimaa orduriigi territooriumi. See asjaolu, veel rohkem aga pinevad vahekorrad Venemaaga tõukasid Leedu suurnikke ja Poola kuningat hoidma Liivimaa küsimust pidevalt oma valvsa tähelepanu all.

Eriti oluliseks teguriks Balti mere basseini ulatuvate riikide ja nende vahekordade kujunemisel oli Vene tsentraliseeritud riigi sünd XV sajandil ja tema areng järgmisel sajandil. Selle riigi poliitiline ja majanduslik konsolideerumine ning suur edu idas võitlustes tatarlastega tõstis tema ette Balti merele tõkkevaba ja küllalt laialdase juurdepääsu saamise vajaduse märksa teravamalt, kui see omal ajal oli olnud Venemaa loodepoolseil bojaaririikidel Novgorodil ja Pihkval. Siin aga seisis Vene tsentraliseeritud riigi vastu aktiivne barjäär Rootsi, Liivimaa orduriigi ja Poola-Leedu näol.

Liivimaa orduriigi osa selles barjääris oli tema erilise geograafilise asendi tõttu iseäranis efektiivne. Ühtlasi olid tema võimud, eriti tema territooriumil asuvad hansalinnad (Riia, Tallinn, Tartu) ka kõige aktiivsemad venelaste ja Lääne-Euroopa maade vahelise otseühenduse tõkestamisel, et kindlustada endile suuri tulusid toova monopoolse vahendaja osa Vene läänepoolse väliskaubanduses. Ja nad saavutasidki siin silmapaistvaid tagajärgi. Kuna pingelised diplomaatilised läbirääkimised vahekordade korraldamiseks Liivimaa orduriigiga ei andnud vajalikke tulemusi, asus Vene tsentraliseeritud riik Ivan Groznõi ajal sõjateele, et läbi murda läänepoolne barjäär selle kõige nõrgemas lülis. Algas Liivi sõda, mille esimeseks ülesandeks oli purustada koloniaalne, parasitlik, sisemiselt lagunev orduriik ning kindlustada sel teel Venemaale avar juurdepääs Balti merele.

Sitpeale jõudis nn. «Balti küsimus» uude, erilisse ja keerukasse järku, milles XVI sajandi teisel poolel olid aktiivsed osalised kõik suuremad Läänemere-äärsed riigid. «Balti küsimuse» see periood on hiljem aastakümnete jooksul ikka ja jälle tõusnud käsitlusteemaks ajalookirjanduses. Viimase poolteise aastakümne kestel on ta ka välismaises kodanlikus historiograafias leidnud rohkem tähelepanu kui ükski teine probleem Baltimaade keskaegses ajaloos. Nõukogude ajalooteadus ei saa vastavaist uurimustest mööda minna, vaid peab ära märkima, mis neis on uut, paikapidavat, väärtuslikku ning võiks olla kasulik kõnesoleva keeruka ja veel palju tööd nõudva küsimuse edasiuurimi-

sel. Uhenduses sellega on vaja lahti arutada ja kriitiliselt vaadelda neis teostes esinevaid puudusi, ekslikke seisukohti, vastuvõetamatuid kontseptsioone. See töö on tarvilik, et edasi viia kõnesoleva, Põhja- ja Ida-Euroopa XVI sajandi ajaloo eriti tähtsa küsimuse käsitlust marksistlik-leninliku ajaloomõistmise seisukohalt.

Alljärgnevalt võtamegi vaatluse alla kolm suuremat ja tähtsamat välismaiste ajaloolaste poolt avaldatud uurimust, mis käsitlevad «Balti küsimust» XVI sajandil: kaks neist on rootsi uurijailt A. Attmanilt ja S. Svenssonilt, kolmas Ameerika ajaloolaselt W. Kirchnerilt.

*

Rootsi valitsejate aktiivset ja mõjusat majandusalast huvi nende Balti poliitikas, mis juba Liivi sõja algul oli suunatud eesmärgile saada enda kontrolli alla Vene kaubateed Balti merel, rõhutas rootsi ajalookirjanduses esmakordselt prof. Ingvar Andersson juba 1935. a.¹ Autor näitas, kuidas majanduslike huvide aspektis aktiveerus Erik XIV-nda ja tema venna Soome hertsogi, hiljem kuningas Johan III-nda «idapoliitika», mis viis Rootsi vahelesegamisele ja osaliseks võitluses «Liivimaa pärandi» pärast.

Märksa laiemas ulatuses käsitleb Liivi sõja majanduslikke eeldusi ja aluseid rootsi majandusajaloolane Artur Attman oma 1944. a. ilmunud mahukas uurimuses Vene turu osa kohta Balti poliitikas XVI sajandi teisel poolel.² Attman on siin oma vaatevälja laiendanud kõigi sellest sõjast osa võtnud riikide kaubanduslikele huvisuundadele ning tema kõnesoleva uurimuse põhiteemaks on kujunenud Vene turg ja selle pärast XVI sajandi teisel poolel peetud võitluste lähem tundmaõppimine eeskätt neist heitlustest osa võtnud riikide majanduslike huvide aspektist.

Oma teose esimeses osas (lk. 1—117) vaatlleb autor käsitletava ajalõigu piires üsna üksikasjaliselt Vene turu põhiküsimusi — tema struktuuri, tema tootmis- ja kaubandusrajoone, kaubateid, kaubanduslikke bilansse. Vaatlus on toimunud peamiselt väliskaubanduse aspektist.

Uurimuse teine osa (lk. 121—435) on pühendatud Vene turu pärast XVI sajandi teisel poolel peetud võitluste tundmaõppimisele. Siin püüab autor jälgida sõja käigule ja tulemustele mõju avaldanud rohkearvulisi tegureid — Venemaa, Liivimaa orduriigi, Rootsi, Poola-Leedu, Taani, Saksa keisririigi, hansalinnade, aga ka Inglise ja Madalmaade vastavaid poliitilisi, sõjalisi ja diplomaatilisi üritusi. Olid ju kõik nimetatud riigid erinevatel teedel ja erineva huvipingega tõmmatud keerukasse ja vastuoluderohkesse võitluse Baltikumi pärast XVI sajandi teisel poolel.

Püstitades Põhja-Euroopa majandus- ja poliitilise ajaloo alal rea olulisi ja huvitavaid küsimusi, mis on seotud võitlusega ühe tähtsama Balti mere kaudu kulgenud Vene kaubatee pärast, tõi Attman oma teosega huvitava, värsket, materialistliku hõngu paljupälgelise Liivi sõja käsitluse. Ta on hoolikalt, korrektset ja kriitiliselt kasutanud selles küsimuses olemasolevat õiget rikkalikku ajalookirjandust ja rohkearvulisi allikapublikatsioone paljudes keeltes, nende hulgas ka vene keeles.

Reast arhiividest on autoril õnnestunud leida üsna rohkesti allikmaterjali, mida ta on edukalt kasutanud oma uurimuses esitatud probleemide lahendamisel. Need ajalookirjanduses esmakordselt teatavaks tehtud andmed on eriti väärtuslikud ja annavad teosele oluliselt kaalu juurde. Arhiivide hulgas, kust autor on ammutanud uusi allikmaterjale, on esikohal Rootsi riigiarhiiv, kammerarhiiv ja sõjaarhiiv. Neile järgnevad Taani, Lüübecki ja Danzigi riigiarhiivid, Läti ja Eesti sõjaeelsed riigiarhiivid ning Riia ja Tallinna linnaarhiivid.

A. Attmani põhiline probleemiseade, mille keskseks küsimuseks on Vene turg, eeskätt selle väliskaubandus ja sellele turule läänepoolsete maade poolt arendatud juurdepääsu ja turu oma kontrolli alla saamise taotlused, on osutunud kõigiti otstarbekohaseks, aidates oluliselt rikastada vaadeldava arengu üldpilti, seostada selle üksikasju

¹ I. Andersson, Erik XIV:s engelska underhandlingar, Lund, 1935.

² Artur Attman, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik. 1558—1595. Lund, 1944. 468 lk. + 15 lisa — kartogramm, diagramm, statistilised tabelid.

tervikuks ja näha seda arengut avaramas, õhurikkamas perspektiivis. Teatavasti on turu kui majandusliku ja ühiskondliku arengu tähtsa nähtuse kujunemine ning arenemine marksistlik-leninlikus ajalookäsitluses erilise tähelepanu osaliseks. A. Attman ei ole küll marksistlik ajaloolane, kuid oma teoses püstitatud üldise probleemiseadega ja sellest järgnevate konkreetsete küsimuste suhtes nii trükiste kui ka arhiivmaterjalide alusel tehtud tähelepanekutega on ta andnud olulise panuse, mis pälvib suurt huvi ka ajaloolise materialismi seisukohalt.

Kuigi Attman oma uurimuse kahes põhiosas käsitleb suunitlult kahte ulatuslikku ja tähtsat probleemi — Vene turgu ja laiu rahvusvahelisi mõõtmeid võtnud võitlust selle turu pärast XVI sajandi teisel poolel — läbib kogu teost veel kolmaski suurküsimus, mis omab erilist tähtsust Baltimaade (Eesti ja Läti) ajaloo seisukohalt. See küsimus on: milline oli Baltikumi asend ja osatähtsus suure Vene turu külje all nii majanduslikust kui poliitilisest aspektist? See küsimus pole ajalookirjanduses muidugi ammu enam uus. Seda on käsitlenud juba XVI sajandi teise poole sündmuste kaasajad ja hiljem paljude aastakümnete jooksul ajaloo-uurijad igast maailmakaarest, kes ühtlasi on selle küsimuse kohta toonud päevavalgele loendamatu andmeid paljude maade arhiividest. Mida annab siin juurde Attmani teos ja missuguseid seisukohti sellega seoses tuleks edasi arendada? See küsimus peaks ka Nõukogude ajaloolastes äratama vajaliku sügavamat huvi. Siinkohal saame autori uurimistulemustest vaadelda ainult põhilisi, kõige olulisemaid.

Oma teose esimestes peatükkides käsitleb Attman Vene ja Baltimaade tootmisrajoone nende tähtsamate eksportkaupade (lina, kanep, vaha, rasv, nahad ja karusnahad) järgi ning põhilisi liiklemisteid, mida mööda toimus kaubanduslik suhtlemine välismaadega. Suhteliselt vähese allikmaterjali, peamiselt teoses käsitletud ajastusse kuulunud välismaiste vaatlajate, reisijate ja poliitiliste agentide märkmete alusel ning mõningate läänepoolsete uurimuste najal jõuab autor teatavale seisukohale ka Vene turu nn. «ühtsuse» küsimuses. Ta ei pea selle eri majandusrajoone üksteisest eraldatuiks, vaid näeb neid seotuna ühtseks turuliseks tervikuks, mille kaubanduslik suhtlemine Lääne- ja Kesk-Euroopa maadega toimus kolmes põhisuunas: 1. Balti mere ja 2. Põhja-Jäämere kaudu ning 3. maad mööda. Tihedamat ja üksikasjalisemat tähelepanu pühendab autor kaubaliiklusele Läänemere idapoolsete sadamate kaudu, mis olid Vene turule tähtsamaiks transiidiväravaiks. Nendena on vaadeldud Tallinna, Riia, Königsbergi, Danzigit, Viiburit ja suurema üksikasjalisusega Narvat tema erilise kaubandusliku tähtsuse tõttu pärast seda, kui ta 1558. a. oli Vene valdusse langenud. Võrdluseks on põgusalt silmas peetud ka Arhangelski kaubandust, — peamiselt XVII sajandi esimesest poolest pärinevaid allikandmeid.

Kõik need A. Attmani uurimuses vaadeldud küsimused on Vene turu tundmaõppimiseks kõnesolevas ajalõigus vaieldamatult suure tähtsusega. Kuid teose seda osa ei saa me siiski pidada kõigiti rahuldavaks.

Esimene puudujääk on siin tekkinud sellest, et autor piirdub peaaesjalikult ainult läänepoolsete allikatega ja uurimustega, vähe arvestades venepoolseid materjale, mida väliskaubanduse ajaloo aspektist võttes on küll vähem kui eelmisi, kuid millest uurija ometi ei saa niisama lihtsalt mööda minna.

Teine puudus teose selles osas tuleneb sellest, et autor on vaadelnud Vene turu ainult väliskaubanduse seisukohast, seostamata seda sisekaubanduse ja üldse maa tootlike jõudude arengu nähtustega ja probleemidega. Seetõttu on autori maalitud pilt puudulik, pinnaline ja mehhanistlik. Siin ilmnebki suur erinevus, mis ka turuprobleemide käsitlemisel on olemas kodanliku historiograafia ja marksistlik-leninliku ajaloomõistmise vahel. Teatavasti on ühtse Vene turu sünni ja kujunemise küsimus tähtsal kohal marksistlik-leninlikus ajalootunnuses. Ta on viimasele palju sügavamaks ja keerukamaks probleemiks, kui see turu «ühtsus», millest kõneleb Attman oma teoses.

V. I. Lenin teatavasti dateeris ühtse Vene turu lõpliku kujunemise XVII sajandiga. Nõukogude ajaloolased on oma konkreetsete uurimistulemustega veenvalt näidanud, et Vene turu kujunemine oli pikaajaline ning keerukas protsess ja et XVI sajandil võime

kõnelda ainult selle «ülevenemaalise turu» eelduste olemasolust,³ mitte aga veel sellest turust kui juba valminud terviklikust ühiskondlik-majanduslikust nähtusest. Siin ei saa hetkekski unustada, et marksistlik-leninlik ajalookäsitlus suudab laiemaid territooriume rahalis-kaubanduslike suhete alusel haaranud turu kujunemise protsessi sügavustesse tungida kõigepealt vastava maa-ala tootlike jõudude arenemise uurimisega. Seejuures paneb ta erilist rõhku ühiskondliku tööjaotuse, käsitöö ja kaubanduse tõusu, linnade kasvu, erilaadsete territoriaalsete tootmisrajoonide sünni ja arenemise tundmaõppimisele. Väliskaubandus tuleb selles arengus arvesse ainult ühe komponendina. Attman, kes väliskaubandust vaatlleb üksnes omaette, isoleeritult üldisest tootlike jõudude arengust, pole suutnud anda rahuldavat üldpilti Vene turu kohta XVI sajandi teisel poolel, kuigi see on talle olnud esimeseks põhiprobleemiks. Selline ebarahuldav saavutus pole siiski tingitud üksnes autori väärametodoloogias, vaid ka sellest, et kõnesoleva küsimuse uurimine pole veel üldse küündinud vajalikule tasemele. Veel kolm aastat pärast Attmani teose trüki ilmumist pidi XVI sajandi Vene turu teenekas uurija S. V. Bahrušin konstateerima: «Üldvenelise turu tekkimise ja arenemise küsimus on vähe uuritud küsimusi meie maa majanduse ajaloos.»⁴ Sel puhul ei saa jätta märkimata, et ka Nõukogude ajalooteaduses puudub tänini ulatuslikumaile uurimisõuetele vastav üldpilt Vene turu kujunemisest XVI sajandil, hoolimata üksikute uurijate silmapaistvaist saavutustest selle keske probleemiga seoses olevate eriküsimuste alal.

Poole oma uurimuse esimesest osast, milles käsitletakse otseselt Vene turu olukorda XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul, pühendab Attman selle turuga seotud väliskaubanduse bilanssidele (lk. 63—117). See küsimus on muidugi olulise tähtsusega, sest võimalikult täielikud ja usaldusväärsed kaubabilansid on mõistagi parimad ja kindlamad näitajad kogu selle turu väliskaubanduse arengu, struktuuri, tõusude ja mõõnade kohta, millel igaljuhul on oma vastavad põhjused. Kui saaksime selles osas võimalikult täpse pildi, oleks meil käes olulisemaid lähtekohti, et õigesti mõista ja hinnata kogu Vene läänepoolse väliskaubanduse kulgemist ning Vene turu pärast XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul peetud visasid ja ägedaid võitlusi.

Ent Vene turu väliskaubanduslike bilansside kindlakstegemine autori poolt vaadeldud ajalõigus põrkab otsekohe suurte raskuste vastu, mis on tingitud vastavate statistiliste materjalide äärmiselt puudulikkusest ja lünklikkusest. Attman on siin oma põhiteesina arendanud seisukohta, et väljavedu Vene turult läänepoolsesse maadesse ületas väga suurel määral sisseveo neist maadest ja et sellest tekkinud vahe kaeti läänest toodud väärismetallide ja müntidega. See tees lähtub taani ajaloolase A. E. Christenseni uurimistulemustest, mis omakorda tuginevad olulisel määral Öresundi tolliarvetele, nende kokkuvõtetele ja analüüsile.⁵ Christenseni andmeil oli XVI saj. teisel ja XVII saj. esimesel poolel Sundi kaudu läänest Balti merre saabunud kaupade väärtus keskmiselt 30% ja vastassuunas läinute väärtus keskmiselt 70% kogu Sundi kaudu toimunud transiidi väärtusest. Seega oli väljavedu Balti mere sadamaist kaupade väärtuse järgi sisseveost enam kui kaks korda suurem. Kuna Sundis tollimaksustatud kaupade transiit oli rõhuvas enamikus seotud Vene turuga, siis peab autor Sundi transiidibilansse ilmekaks näitajaks selle kohta, et Vene eksport ületas tugevasti impordi. Selle seletuseks, miks Sundi transiidibilansid ametlike tolliarvete järgi kujunesid sellisteks, osutas Christensen reale põhjustele, ei suutnud aga iga üksiku ulatust ja erikaalu kindlaks määrata. Arvestades ka mitmesuguseid muid allikaid, pidas autor kõige olulisemaks võimalust, et väljaveo ülekaal Vene turul kaeti läänest sissetoodud väärismetallidega ja müntidega, mis Sundi tolliarvetes jäid märkimata.

³ Vrd. С. В. Бахрушин, Научные труды I. Москва, 1952, eriti lk. 25—54: Предпосылки всероссийского рынка в XVI в.

⁴ «Ученые записки МГУ». Вып. 87, Москва, 1947, lk. 38. Äratrükiis С. В. Бахрушин, Научные труды I, lk. 25.

⁵ Aksel E. Christensen, Sundzollregister und Ostseehandel. Conventus primus historicorum Balticorum Rigae, 16.—20. VIII 1937. Acta et relata. Rigae, 1938, lk. 391—400. Sundi tolliregistrid on avaldatud trükis: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Öresund 1497—1660 I, II : A, B, utg. av N. E. Bang och K. Korst. København, 1906, 1922, 1933.

Tuntud rootsi majandusajaloolane Elli F. Heckscher pidas Christenseni väite puhul võimalikuks, et Balti merest läände veetud kaupade väärtuse ülejääk, võrreldes itta suundunud kaupade impordiga, kaeti väärismetallide ja rahaga. Ta ei tunnistanud aga Sundi tolliarveid küsimuse lahendamiseks küllaldaseks ja rõhutas vajadust probleemi edasi uurida, silmas pidades keeruka majandusliku arengu kogu käiku, eriti aga hindade liikumist kaupade vahetuspaikades, s. o. Balti mere äärseis maades ja sadamais.⁶

A. Attman püüabki oma uurimuses jälgida kaubabilansse Balti mere äärseis linnades, mis olid transiidiväravaiks Vene turule. Nii kogub ja vaatleb ta vastavaid andmeid Viiburi, Narva, Tallinna, Riia, Königsbergi ja Danzigi ning kõigi Rootsile allutatud Balti sadamate kohta, võrdluseks neile 1640. aastast ka Arhangeliski ja Venest Saksamaale maadpidi minevate kaubateede kohta. Peale trükkis avaldatud andmete on autoril õnnestunud leida uusi materjale Rootsi ja Taani riigiarhiividest ning Lüübeki, Tallinna ja Riia linnaarhiivist.

Kõiki neid andmeid, nii trükisõnas avaldatuid kui ka arhiividest saaduid, esitab autor ka reas ekskurssides, tabelites ja diagrammides, mis omavad olulist väärtust. Neistki allikmaterjalidest leiab autor uusi tõendeid, et kinnitada oma põhiteesi Vene turu väljaveo suure ülekaalu ja selle katmiseks läänest toodud hõbeda ja kulla sisseveo kohta.

Vene turu kaubabilansside küsimust, mis on olnud autorile tähtsaks uurimisprobleemiks, pole Attman siiski suutnud lahendada küllalt veenvalt. Sellele on juhtinud tähelepanu ka kõnesoleva teose esimene rootsipoolne retsensent Sven A. Nilsson,⁷ arvates, et seda küsimust on vaja veel edasi uurida. Arvame omalt poolt, et see soovitus on põhjendatud. Ja siin seisame jällegi vajaduse ees uurida seda küsimust seoses kogu Vene turu olukorraga XVI sajandi teisel poolel. Venepoolsed allikad ja Nõukogude ajaloolaste uurimistulemused annavad siin oluliselt väärtuslikku. Nimetame sellelt alalt uuematena näiteks M. V. Fehneri teost Vene kaubanduse kohta idapoolsete maadega ja A. P. Pronšteinini uurimust Novgorodi kui Vene turu ühe tähtsama rajooni ja suure keskuse kohta kauplemisel läänepoolsete maadega XVI sajandil.⁸ Mõlemais teostes leidub rohkesti viiteid allikaile, mis kõnesoleva küsimuse edaspidisel uurimisel väärivad tähelepanu ja mida seni läänemaade ajaloolased, nende hulgas ka Attman, pole arvestanud.

Attmani teose esimene neljandik on aluseks ja eelduseks tema uurimuse teisele ja suuremale osale, mis on pühendatud Vene turu pärast XVI sajandi teisel poolel peetud võitluste lähemale tundmaõppimisele. Teatavasti on nende võitluste kogupilt kirju ja keerukas. Peale Venemaa, kes võitles eluliselt tähtsa väljapääsu saamise eest Balti merele, esinevad siin aktiivsete teguritena veel Rootsi, Poola ja Taani kõigi oma lahknevate ja vastastikku vastuoluliste huvidega, püüdes aga seejuures igäüks omaette saada Venest läände minevaid mereteid oma kontrolli alla. Varemini olid Vene ja läänemaade kaubanduse alal valitsevaiks vahendajaiks olnud Balti ja Preisi linnad. Eriti Vana-Liivimaa hansalinnad (täpsemalt: nendes võimul olnud saksa kaupmehed) püüdsid Liivimaa orduriigi raames ja tema soodustusel kasutada kõige parasiitlikumalt oma maa geograafilist asendit, et hoida oma käes vahendajaosa Vene ja läänemaade kaubanduslikul suhtlemisel.

A. Attmani uurimuse teine osa kutsub esile mõningaid vastuväiteid ja märkusi detailide puhul. Siin leidub ka puudujääke ja mõnedki küsimused ei ole küllaldaselt läbi töötatud. Kuid üldiselt ja kokkuvõttes on autori probleemiseaded selged ning viljakad. Eri-lise saavutusena tuleb siin märkida, et autoril on ulatuslikult õnnestunud võitlust Baltikumi pärast XVI saj. teisel poolel, eriti Rootsi ja Poola osas, seostada nende riikide

⁶ E. F. Heckscher, Öresundtullräkenskaperna och deras behandling. «Historisk tidskrift» 1942, lk. 174 jj.

⁷ Sven A. Nilsson, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik. «Scandia». Tidskrift för historisk forskning. Bd. XVI, Häfte 2 (1944), lk. 175—190.

⁸ М. В. Фехнер, Торговля русского государства со странами востока в XVI веке. Москва, 1952; А. П. Пронштейн, Великий Новгород в XVI веке. Очерк социально-экономической и политической истории русского города. Харьков, 1957.

kaubanduspoliitiliste taotlustega ning seega edukalt selgitada, et nende valitsejate ja võimul ning mõjul olnud klasside vastavad poliitilised püüded lähtusid selleaegsest konkreetsest majanduslikust baasist. Selline materialistlik ajalootunnetus tähendab kodanliku maa historiograafias suurt edusammu. Rootsi ja Poola anneksionistlikud püüded Baltikumis, millede taga näeme kogu aeg taotlust saada oma kontrolli alla Vene turu tähtsamad läänepoolsed kaubateed, ei ole enam vastavate maade valitsejate suva ja tujude avaldus, vaid üritused, mis võeti ette neis maades võimul olnud klasside ja nende huvisid teeninud aadliriikide kasusid silmas pidades. Selles osas on A. Attman küll punktid i-dele peale panemata jätnud, kuid kasutades tema uurimust eeltööna, võib marksistlik ajalookäsitlus siin suhteliselt kerge vaevaga seostada vastavate riikide anneksionistlike taotlusi neis maades tol ajal võimul olnud ühiskonnaklasside ja jõudude huvidega.

A. Attmani teos on püsiva väärtusega ka selle poolest, et temas avaldatud uurimistulemused on rajatud õige suure hulga eriuurimuste ja ajaloo-alaste üldteoste (koguarvus ligemale kaks ja pool sada) ning arvukate allikapublikatsioonide hoolikale läbitöötamisele, kusjuures autor on suutnud ammutada palju uusi materjale arhiividest. Sel teel on saanud teatavaks palju uusi fakte ja andmeid, milledest ka Vene ja Baltimaade XVI saj. teise poole ajaloo uurimisel ning käsitlemisel ei saa mööda minna. A. Attmani uurimus nii Vene turu kui ka tema pärast peetud võitluste kohta on kõigis oma osades olulise tähtsusega ka Baltimaade XVI sajandi ajaloo uurimise seisukohalt. Kuid selles osas tõuseb siiski mõningaid eriküsimusi.

Kuna autor esitab Vene turu väliskaubanduse kulu oluliste näitajaina ka Vana-Liivimaa linnade kaubabilansse, siis tekib vajadus eristada neis lähema, kohaliku tagamaa, s. o. Baltikumi enda arvele langev osa Vene transiitkaubanduse arvele jäävast osast. See aga ei ole teoses kaugeltki alati õnnestunud ja seda peamiselt vastavate andmete puudulikkuse tõttu. Mõnikord pole käsitluse tekst kõigiti kooskõlas sealsamas toodud suhtarvudega.⁹ Ka pole teoses esitatud Balti (nagu Venegi) alade tootmisrajoonide kaardid kuigi täielikud ja täpsed ega oma seetõttu suuremat teaduslikku väärtust.¹⁰ Lisaks sellele pole autor Balti linnade väliskaubanduse käsitlust vajalikult sidunud kohaliku siseturu sellekohaste küsimuste selgitamisega. Seega on meil siin tegemist sama puudusega, mis esines Veneturu käsitlemisel ja millele me juba ülalpool tähelepanu juhtisime. Arvestades Vene kaupade transiidisadamaina ka Baltikumi lõunapoolseid linnu (Riiat, Königsbergi ja Danzigit), pole autor siiski vajalikult selgitanud seda, et nende kaubanduslikuks tagamaaks olid eeskätt Poola ja Leedu, eriti aga Daugava-, Neemeni- ja Visla-äärsed rajoonid, mis kuulusid viimaste valdusse.

Käsitledes Vene turu pärast toimunud võitlust ja jälgides sel puhul peamiselt Rootsi ja Poola taotlusi, on Attman jätnud Vana-Liivimaa osa koguni tagaplaanile. Seda oleks siiski põhjust olnud vaadelda, vähemalt kuni Liivimaa orduriigi lõpliku kokkuvarisemiseni. Autor ei ole ka kuigi ulatuslikult haaranud Venemaa enda võitlust oma turule vabade ühendusteede saamise eest. Seega jääb Vene turuga seotud võitluste üldpilt teataval määral üheksiks.

*

Seda, mis A. Attmani teoses puudub või on esitatud ainult tagaplaanis ja riivamis — nimelt Venemaa taotlused ja võitlus Balti merele vaba väljapääsu saamiseks — on

⁹ Nii esitab autor (lk. 32—33) Tallinna ekspordi koostise kohta rea suhtarvude tabeleid aastaist 1586, 1587, 1600 ja neli ajavahemikust 1620 kuni 1670 ning väidab nende puhul, et Vene transiitkaubad etendanud siin vähetähtsat osa, kuna peamised väljaveokaubad (teravili, või, tõrv, osa lina ja linaseemet) tulnud Eestimaalt, osalt ka Põhja-Liivimaalt. Tegelikult aga oli Venest päritolevate kaupade (lina, kanep, rasv, vaha, parknähk, toornähk, karusnahad, traan) osatähtsus Tallinna ekspordis nimetatud aastail küllalt suur: 1586. a. 45%, 1600. a. 46%, 1620.—1629. a. 30 kuni 43%.

¹⁰ Need tootmisrajoonide kaardid (lisad nr. 1—5) on toodud lina, kanepi, rasva, vaha, toornaha ja karusnahkade kohta. Eriti Baltikumi suhtes on nad üsna umbkaudsed ja puudulikud.

käsitlenud osaliselt teine rootsi ajaloolane S. Svensson oma uurimuses «Venemaa Liivimaa orduriigile 1558. a. kallaletungi merkantiilseist alustest»¹¹. Kuna oleme seda teost pikemalt retsenseerinud teisel,¹² siis piirdume siinkohal tema kõige üldisema iseloomustusega.

S. Svensson ei esita oma uurimuses uusi andmeid ja allikaid arhiividest. Kuna autor ei oska vene keelt, on ta jätnud kasutamata ulatuslikumalt ka vene allikad ja venekeelsed uurimused. Edukalt on ta aga analüüsinud läänepoolseid, eriti Vana-Liivimaa päritoluga allikaid ning jõudnud tähelepanuväärsele tulemustele. Kui Attman näeb eriti Rootsi ja Poola võitlusis Baltikumi pärast XVI sajandil peamiselt taotlust saada oma kontrolli alla Vene läänepoolse väliskaubanduse teed, siis Svensson, analüüsinud hoolikalt vastavaid allikaid, tõestab omalt poolt veenvalt, et Venemaa püüd rajada ja raiuda endale teed Balti merele oli tingitud eeskätt majanduslikest, peamiselt just kaubanduslikest vajadustest. Siit otsibki autor tagajärjekalt Vene ja tema läänepoolsete naabrite, kõigepealt Liivimaa orduriigi, Rootsi ja hansalinnade vaheliste vastuolude sisu ja olemust. Selle kontseptsiooni valguses toob Svensson väärtuslikku lisa Liivi sõja diplomaatilise eeloo sügavamaks tundmaõppimiseks ja selle sõja tõeliste põhjuste selgitamiseks. Sõja algusest kaugemale Svenssoni teos siiski ei ulatu.

*

Pärast Vene võimu alla sattumist 1558. a. oli Narva kuni 1581. aastani Venele tähtsaimaks väravaks läände. Linnale oli see enneolematu majandusliku õitsengu ajajärguks. Narva kaudu toimus lääne kaupmeeste otseühendus Vene turuga, mis tõi suurt kahju kõigepealt Tallinnale, aga ka Riiale, ja riivas nii või teisiti suurkaupmeeste huvisid nii Balti mere ääres kui ka kaugemal läänes asuvais linnades ja maades. Narva mereliikluse ümber arenes seepärast äge võitlus, kus tuli tarvitusele ka sõjaline vägivald seoses kaaperlaevade tegevusega, mis pidi Balti merel, eriti Soome lahel tõkestama kaubavahtust Narvaga.

Juba A. Attman pööras oma eespool käsitletud uurimuses õige suurt tähelepanu Narva kaudu kulgenud kaubandusele XVI saj. teisel poolel, tuues selle kohta ka uusi andmeid arhiividest. Narva kaubanduse küsimus Liivi sõja perioodil on olnud spetsiaalseks uurimisteemaks ka viimaseil aastail. Nii on selle kohta ilmunud lühiuurimused Ameerika ajaloolaselt W. Kirchnerilt¹³ ja Briti uurijalt T. S. Willanilt¹⁴, mis pälvivad ka Nõukogude ajaloolaste huvi.¹⁵

*

Viimastel aastatel välismaal ilmunud kolmas suurem teos, mis käsitleb «Balti küsimust» sama ajalõigu ulatuses nagu A. Attmanigi ülalvaadeldud uurimus, on Ameerika ajaloolaselt Walther Kirchnerilt pealkirja all «The Rise of the Baltic Question»¹⁶. See on tema doktoridissertatsioon prof. W. Westergaardi koolist Los Angelesis. Juba enne nimetatud teose trüki avaldamist sai autor omajagu tuntuks rea lühiuurimustega, mis käsitlevad peamiselt Venemaa vahekordi Lääne-Euroopa mitmesuguste maadega

¹¹ Sven Svensson, Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. Lund, 1951.

¹² H. Kruusi retsensioon S. Svenssoni ülalmainitud uurimuse kohta ilmus ajakirjas «Вопросы истории» 1958, nr. 1, lk. 177—182.

¹³ W. Kirchner, Die Bedeutung Narvas im sechzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen Russland und Europa. «Historische Zeitschrift», Bd. 172, Heft 2, München, 1951, lk. 265—284.

¹⁴ T. S. Willan, The Russian Company and Narva, 1558—81. «The Slavonic and East European Review». Vol. XXXI, No. 77, London, 1953, lk. 405—419.

¹⁵ Vt. lühikest retsensiooni Kirchneri ja Willani ülalmainitud lühiuurimuste kohta — С. А. Фейгина, По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI—XVIII веках. «Вопросы истории» 1955, № 12, lk. 204—206.

¹⁶ Newark—Delaware, 1954.

XVI sajandil. Temalt on seni ilmunud ka Vene ajaloo lühiülevaade nii inglise kui saksa keeles.¹⁷

«Balti küsimuse» lähtekohalist alust näeb W. Kirchner Ida-Baltikumi eripärase geograafilises asendis. Jäänud kiiluna kahe suure ja võimsa kultuurirühma — idas vene, läänes saksa ja skandinaavia — vahele, oli see maa ja tema rahvas oma elu kujunemises otsustavalt mõjustatud välispoolseist jõududest. Just tänu selle maa erilisele asendile tõmmati tema asukad, ütleb autor, «sündmustesse, milledega neil oli vähe ühist ja mis neile õnnetuseks tähendasid ainult häda ja viletsust. Ümberkaudsed välisjõud etendasid oma ahnusega ja kurjatoomisega peaosas selle nähtuse sünnis, mida hakati nimetama «Balti küsimuseks».¹⁸

Selline «Balti küsimuse» üldine kontseptsioon on ilmselt puudulik ja ühekülgne. Oige on selles küll Baltikumi geograafilise asendi osatähtsuse rõhutamine, mis oli juba enne Kirchneri teost küllalt selge nii poliitiliselt kui historiograafiliselt. Oige on seegi, et «Balti küsimuses» nagu üldse Baltimaade ajaloos on välisjõudude osatähtsus suur. Kuid ebaõige on see summeeriv ja abstraktselt kammiv üldistav hinnang, mille Kirchner on andnud «Balti küsimuses» aktiivsete välisjõudude osale — kõigile ühesuguselt. See on unifikatsioon ja lihtsustav hinnang, mis vajalikult ei arvesta käsitletava küsimuse spetsiifikat eri ajajärkudel ja asjaosaliste välisjõudude taotluste olemust, isegi seda mitte, kas nad «Balti küsimuse» osalistena soodustasid üldist ja kohalikku progressi või põhjustasid siin regressi. Mõningaid konkreetseid paralleele sel puhul toome käesoleva retsensiooni lõpus.

Pidades «Balti küsimuse» tõusuperioodiks ajajärku 1558—1583, s. o. Liivi sõja aega, leiab W. Kirchner, et sellele pühendatud rohkearvulises ajalookirjanduses olevat lähtunud peamiselt teatava maa ajaloo kohta. Oma teosele seab autor, nagu ta kinnitab selle eesõnas, ülesandeks käsitleda küsimust mitte mõne eri maa seisukohalt, mitte ka Vana-Liivimaa vaatepiirilt, vaid «üldeuroopaliselt vaatekohalt», ning selleks analüüsida Baltikumi pärast vallandunud võitlustest osa võtnud maade poliitikat ja huve. Seejuures märkib autor, et ta tahab pöörata erilist tähelepanu sündmustele, mis on mõjustanud kogu Ida ja Lääne vaheliste suhete kompleksi. Seega on autor seadnud oma uurimusele kõigiti nõudliku, võiks öelda koguni pretensioonika ülesande. Kuidas on siis W. Kirchner selle lahendanud? Ja kas selle lahendamise katse on tal õnnestunud?

Autor rajab oma uurimuse kõigi «Balti küsimuse» puhul arvesse tulevate rahvaste ja riikide vastavate suhete vaatlemisele, tehes seda iga teguri suhtes omaette ja teistest lahus. Nii on eri osades käsitletud kohalikke Baltikumi pärisrahvaid (liivlasi, lätlasi, eestlasi), nende sotsiaalse olukorra kujunemist, nende vastuolusid maal valitseva tulnud välisastajatega, samuti ka nende rahvaste emantsipatsioonipüüdeid Liivimaa orduriigi tingimustes. Sellele järgneb Liivimaa orduriigis (seejuures eriti kui Saksa keisririigi osas) nii enne Liivi sõda kui selle kestel valitsevate põhitegurite ja -nähtuste üksikasjalisem vaatlus. Edasi on samal viisil vaadeldud Hansa liidu ja üksikute saksa riigikeste (eriti Mecklenburgi) valitsejate suhtumist Liivimaa saatusesse Liivi sõja ajal. Järgnevalt on eri peatükkides käsitletud Venemaa, Taani, Rootsi ja Poola püüdlusi Liivimaa suhtes kogu Liivi sõja kestel. Eelviimases peatükis on antud lühike kokkuvõtlik iseloomustus Prantsuse, Hispaania, Inglismaa ja Madalmaade Balti poliitikale seoses peamiselt nende kaubanduspoliitiliste taotlustega. Viimases peatükis, mis kannab pealkirja «Balti küsimus», püüab autor anda lühidalt (ainult neljal leheküljell) mingi omapoolse hinnangu selle küsimuse kohta, riivates sel puhul ka olevikku.

Selline ülesehitus on meie arvates W. Kirchneri uurimuse esimene peaviga, mille tagajärjel lugeja ei saa käsitletavast küsimusest vajalikult selget ja ülevaatlikku pilti. Autor on tegelikult andnud rea enam-vähem paralleelselt arendatud fragmente, mis pole liidetud ülevaatlikuks tervikuks. «Balti küsimus» XVI sajandi teisel poolel pole saanud

¹⁷ W. Kirchner, *An Outline History of Russia*. New York, 1949 (teine trükk 1950). Saksakeelne tõlge: «Geschichte Russlands». Stuttgart, 1950.

¹⁸ W. Kirchner, *The Rise of the Baltic Question*, lk. 2.

vajaliku selgusega tunnetatavaks isegi nende kontseptsioonide seisukohalt, mille autor on omaks võtnud.

Ei saa muidugi jätta arvestamata, et «Balti küsimus» autori poolt vaadeldaval ajajärgul on keerukas ja paljupalgeline. See suhteliselt rohkearvuliste asjaosaliste riikide ja tegurite eripärast, nende lahknevaist, omavahel vastuolulistest ja vastastikku kokkupõrkavaist, seejuures küllalt kiiresti muutuvaist ja ümberkujunevaist taotlusist tulenev keerukus ja paljupalgelisus tekitab uurijale ilmseid raskusi juba käsitluse dispositsioonigi osas. Uurijal on siin valida kaks teed: kas see, mida mööda on läinud Kirchner, s. o. esitada iga arvessetuleva maa osa Balti küsimuses omaette, või käsitleda seda küsimust tervikuna tema üldisest arengust tulenevate perioodide järgi. Ka sel viimasel teel on palju ja suuri raskusi, kuid ta on siiski märksa otstarbekohasem ja töötavam, annab terviklikuma ülevaate, suurema selguse allperioodides ja arengu dünaamikas. Kirchneril aga pole see õnnestunud. Ja selle üheks oluliseks põhjuseks on meie arvates teose ebaotstarbekas kompositsioon.

Teine W. Kirchneri teose põhipuudus on selles, et «Balti küsimuses» XVI saj. teisel poolel kokkujooksnud keerukas sõlmes pole asjaosaliste riikide välispoliitika küllaldaselt, sagedasti minimaalseltki seostatud nende riikide sisepoliitilise olukorraga. Nii ei saagi me teada, missugustele klassidele, kelle huvidele ja missugusele majanduslikule ning sotsiaalsele kandejõule toetus vaadeldud riikide välispoliitika ja nende valitsejate vastavad taotlused. Seejuures on muidugi mõistetav, et «Balti küsimusega» seotud riikide ja jõudude osa vaatlemisel jääb esikohale välispoliitiline aspekt. Kui aga sellega seoses pole pööratud vajalikku tähelepanu sisepoliitilistele küsimustele, jääb käsitlus õhku rippuma ja poolele teele. Nii ongi see juhtunud Kirchneri teoses. Kogu «Balti küsimus» aga kaob vaadeldaval ajajärgul oma konkreetuses näitelava taha. Me ei haara seda põnevat probleemi ei «üldeuroopalises» perspektiivis, nagu seda autor on lubanud lugejale esitada, ega ka mingis kitsamas ulatuses.

Kolmas oluline puudujääk W. Kirchneri teoses on tekkinud sellest, et autor pole vajaliku hoolikusega arvestanud ega kasutanud vastavaid erialaseid uurimusi ja allika-publikatsioonide. Nii näiteks on autoril teada olnud rootsi ajaloolaste A. Attmani ja S. Svenssoni ülalmainitud uurimused, kuid ta on neile olulistele teostele osutanud siiski ainult üsna minimaalset ja pealiskaudset tähelepanu. Koguni puudulikult on teoses kasutatud vene- ja poolakeelseid uurimusi.

Nii on autori käsitluses küll märgata vanemapõlve vene ajaloolaste Karamzini (prantsuskeelse väljaande järgi) ja Kostomarovi teoste mõnevõrra ulatuslikumat kasutamist. Kuid rida teisi vene autoreid, kes oleksid väärinud tähelepanu, on Kirchneril jäänud hoopis kõrvale. Teema seisukohalt tähtis R. Vipperi teos «Ivan Groznõi» on Kirchneril tsiteeritud paaril korral sealt sekundaarsele andmete esitamisega. Eriti üllatav on, et vene ajaloolase G. V. Forsteni väga väärtuslik uurimus Balti küsimuse kohta¹⁹ on jäänud autori vaatepiirkonnast hoopis välja, — seda pole nimetatud isegi teose bibliograafias. Forsten käsitles Balti küsimust oma teose esimeses köites sama ajalõigu ulatuses ligikaudu kolm korda pikemalt kui Kirchner.²⁰ Forsten tõi esimesena Lääne-Euroopa paljudest arhiividest päevavalgele väga suure hulga esmajärgulise tähtsusega allikainest ning kujunes «Balti küsimuse» ajaloo uurimisel silmapaistvaks pioneeriks kogu rahvusvahelises historiograafias.²¹ Nüüd, enam kui 60 aastat pärast trükkis ilmumist, on Forsteni kõnesolev uurimus muidugi tublisti vananenud. Ikka selgemaks on saanud selle teose puudused, mille põhjuseks on ühekülgne allikate kasutamine. Forsten on oma teoses nimelt mööda läinud vene allikaist. Vananenud on ka rida autori kontseptsioone; see on tingitud paljude küsimuste vahepealse edasiuurimise tulemustest, eriti

¹⁹ Г. В. Форстен, Балтийский вопрос в XVI—XVII столетиях (1544—1648), I—II. Спб., 1893—1894.

²⁰ Kirchneril on sellele küsimusele pühendatud 257 lk., Forstenil 717 lk.

²¹ G. V. Forsteni kui ajaloo-uurija kohta on üksikasjalisema hinnangu andnud V. V. Pohljobkin. — В. В. Похлебкин, Г. В. Форстен — один из основоположников изучения истории Скандинавии в России. Скандинавский сборник II. Таллин, 1957. lk 237—252.

Nõukogude ajaloolaste saavutustest Vene tsentraliseeritud riigi XVI saj. ajaloo tundmaõppimisel. Ent ometi ei saa ükski «Balti küsimust» XVI ja XVII saj. ajalõigus uuriv ajaloolane veel kaua aega ignoreerida seda Forsteni põhjalikku teost. Muide, on ammugi tekkinud vajadus uuesti järele katsuda Forsteni uurimistulemusi ja seisukohti kaasaegse ajalooeaduse tasemelt. Kirchner aga, tundmata Forsteni teost, pole sellega tegelnud.

G. V. Forsteni allikapublikatsioonid välismaistest arhiividest²² on W. Kirchner siiski kasutanud, mis muidugi ei asenda kõnesoleva vene ajaloolase uurimust. Aga sealsamas on autor kasutamata jätnud sellised venepoolsed allikapublikatsioonid, nagu Štšerbatiševi oma Taani Riigiarhiivist,²³ ja diplomaatia-alased ürikud Vene-Poola ning Vene-Rootsi suhete kohta Vene Välisministeeriumi arhiivist.²⁴

Oige puudulikult on Kirchner arvestanud poolapoolseid allikapublikatsioone ja vastavaid erialaseid uurimusi. Poola ajalookirjandus XVI sajandi kohta on suhteliselt suur ja selles leidub rohkesti teoseid ka nende probleemide kohta, mida Kirchner oma uurimuses on käsitletud või oleks pidanud käsitlema.²⁵ Autor on aga enamasti neist lihtsalt mööda läinud. See asjaolu on omalt poolt kaasa mõjunud, et Poola osa «Balti küsimuses» XVI saj. teisel poolel on Kirchneri teoses valgustatud suhteliselt üsna nõrgalt.

Allikate ja ajalookirjanduse kasutamisel, mõnikord ka põhiliste ajalooliste faktide esitamisel on W. Kirchner oma teoses tihti lausa häirivalt ebatäpne, esitab väärtõlgendusi ja ilmutab mitteküllaldast kriitilist suhtumist allikasse, mõnikord lihtsalt lohakust. Olgu selle kohta ainult mõningaid näiteid.

Käsitledes Taani esindaja J. Ulfeldti missiooni Moskvas 1578. a. kirjutab autor, et Vene poolel esinenud «kantsler Sokalov» (lk. 120: «Russia's chancellor, Sokalov»). Selle teate on Kirchner võtnud ühest läänepoolsest kaasaegsest allikast. Vene ajaloo tundjale peab aga juba ammugi olema selge, et siin on tegemist mitte kellegi muuga kui Vene välisasjade prikaasi juhataja duumadjaki Andrei Jakovlevitš Štelkaloviga. Tuntud Poola diplomaat krahv (Count) Stanislaw Teczynski, kes 1560-ndail aastail pidas Rootsi-ga läbirääkimisi, on Kirchneri järgi «Count Tensky» (lk. 222, 234). Viljandi vallutamine venelaste poolt, mis toimus augustis 1560, on autoril paigutatud sama aasta aprillikusse (lk. 107, 262), mistõttu kogu vastava sündmustiku käsitus saab väära suuna. Vene populaarne kohanimi XVI saj. Staritsa on autoril esitatud kui «Stargitz» (lk. 154). Tähtsaks sündmuseks «Balti küsimuse» arengus XVI saj. lõpupoolel olid rahuläbirääkimised Jam Zapolskis ja seal kümneks aastaks sõlmitud vaherahu Vene ja Poola vahel. Neid rahuläbirääkimisi ei saa jätta käsitlemata ükski tolaegse «Balti küsimusega» tegelev eriuurimus. Kirchner aga on neist hoopis mööda läinud. Veel halvem on lugu selle poolest, et autor ei tunne Jam Zapolski rahulepingu õiget teksti. Ta võtab selle pähe hoopis teise dokumendi, esitades viimase preambulast ainult ühe lause, mida lepingusse oli soovitanud võtta rahuläbirääkimistel viibiv paavsti legaat Antonio Possevino, mis aga lepingu lõplikus tekstis puudub.²⁶

²² Г. В. Форстен, Акты и письма к истории Балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях. I—II. С.-Петербург, 1889—1893.

²³ Ю. Н. Щербачев, Датский архив. Материалы по истории древней России. — Чтения в Имп. обществе истории древностей. Т. 164 (1893). Ka teised Štšerbatiševi tuntud ürikute publikatsioonid Taani Riigiarhiivist pole autori poolt leidnud vajalikku tähelepanu.

²⁴ Neist allikapublikatsioonidest tulevad väga olulistena arvesse: Сборник Русского исторического общества, kd. 59 ja 71 — Vene-Poola suhete kohta a. 1533—1570; kd. 129 — Rootsi-Vene suhete kohta a. 1556—1566. Neid on autor kasutanud väga puudulikult, pealiskaudselt ja kohati lausa ekslikult.

²⁵ Poola allikate ja ajalookirjanduse bibliograafiat vt. В. Новодворский, Борьба за Ливонию между Москвою и Речь Посполитую. Скт.-Петербург, 1901; St. Bodnajak, Polska a Baltyk za ostatniego Jagielona. Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej, 3 (1946); Casimir Lepszy, Bibliographie polonaise d'Etien Batory, — «Etien Batory, Prince de Transilvanie». Cracovie, 1935. Poolakeelseist eriuurimustest oleks olnud eriti tähtis kasutada W. Koperczynski Kwestia Baltycka do XX w. Gdansk—Bydgoszcz—Szczecin, 1947.

²⁶ Vrd. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского. Москва, 1843, lk. 230—236.

Kasutatud kirjanduse kohta on W. Kirchner oma teose lõpus andnud kaunis pika loetelu, tuues selles ära ka rida trükiseid, mida tekstis on vähe arvestatud. Loetelu tahab seega täita nagu mingi erialase bibliograafia osa, on aga säärasena küllaltki puudulik. Eriti puudulik on ta aga, nagu juba ülal märgitud, vene- ja poolakeelse kirjanduse osas. Balti ajaloo bibliograafilistest teatmeteostest on autorile jäänud nähtavasti tundmatuks E. Blumfeldti ja N. Loone «Bibliotheca Estoniae Historica» 1877.—1917. a. ilmunud kirjanduse kohta.²⁷

Peale trükitud allikate on autoril olnud kasutada ka mõningaid arhiivmaterjale, peamiselt Taani Riigiarhiivist, aga ka Danzigi, Königsbergi, Lüübeki ja Riia arhiividest. Siin on autor nähtavasti piirdunud ainult prof. W. Westergaardi kogust kasutada saanud fotostaatide ja ärakirjadega, mida viimane oli hankinud oma sõjaeelsetel uurimisreisidel Euroopa arhiividest. Uudse dokumendina on teose lisas (lk. 259—260) ära trükitud Lüübeki arhiivi kuuluv Hansa ringkonnis 1558. a. tekkinud plaan Liivimaa taasvalutamiseks ja venelaste sealt väljatõrjumiseks.

«Balti küsimuse» ajaloo uurimise praeguse seisukorra juures oleks olnud eriti vajalik anda ka probleemi historiograafiline käsitlus autori poolt valitud ajalõigu piirides. «Balti küsimuse» XVI sajandil on keerukas olukordade ja sündmuste kompleks. Selles on ristunud ja kokku põrganud rea maade, nende valitsejate ja võimul olnud või mõjule püüdnud klasside erinevad huvid. Juba selle kireva võitlusrägastiku kaasaegsetelt pärineb rohkesti erinevaid seisukohavõttusid ja hinnanguid selleaegsete sündmuste ja nähtuste kohta. Need seisukohad on olnud visad püsima ja nad on mõjutanud vägagi pika aja kestel, osalt tänini, XVI sajandi olukordade ja sündmuste ajaloolist käsitlust. «Balti küsimuse» elustumine järgnevatel perioodidel on põhjustanud ikka ja jälle tagasipöördumist neile XVI sajandi historiograafilistele kontseptsioonidele, kusjuures on juurde toodud uued kihid tähelepanekuid ja argumente. Kõige värskema kihi kontseptsioone XVI saj. «Balti küsimuse» käsitlemisel moodustavad ajaloolaste seisukohad, mis lähtuvad vastavate nähtuste ühiskondlik-poliitilise progressiivsuse ja asjaosaliste laiemate rahvahulkade huvide seisukohalt. Nii tekib «Balti küsimuse» uurijaile ka XVI sajandi lõigus esikohaline ülesanne orienteeruda historiograafiliselt täie selgusega ja vajaliku kriitilise teravusega selle küsimuse senises käsitlemiskäigus. W. Kirchner aga on sellest seisukohast kaugel olnud. Tema üsna pinnalised historiograafilised märkmed üksikute küsimuste puhul ei lahenda seda ülesannet vajalikus ulatuses.

Arvestades kõike ülalöeldut, ei saa W. Kirchneri vaadeldavat teost pidada ei õnnestunuks ega rahuldavaks uurimuseks. See on kokkuvõttes siiski peamiselt kompilatiivne, oma üsnagi heterogeenseiks jäänud eri osade kokkutraageldus. «Balti küsimuse» XVI saj. teisel poolel jääb endiselt silmapaistvaks uurimisülesandeks «üldeuroopalisest vaatekohast». Arvame, et selle ülesande õige lahendamine ei ole teostatav teisiti, kui ainult marksistlikku metodoloogiat rakendades. Konkreetselt tähendab see seda, et kõnesoleva ülesande õige lahenduse eelduseks on edu kogu Euroopa, eriti aga «Balti küsimuses» ülalnimetatud ajalõigus kokku põrganud riikide ajaloo õiges mõistmises. Kui siin seni on saavutatud silmapaistvaid edusamme Vene, Baltimaade ja ka Poola ajaloo osas, siis rohkesti tööd on veel Rootsi ja Taani ajaloo alal.

Lõpuks ei saa vaikides mööda minna ka W. Kirchneri teose poliitilisest tagamõttest. Arvame, et autorile ei sünni ülekohtu, kui dešifreerime ja kvalifitseerime seda lähtudes tema enda vastavaist avaldustist, mis haaravad «Balti küsimust» mitte üksnes teose põhiteema — XVI sajandi teise poole — ulatuses, vaid ületavad selle ajalõigu piirid. Meie kaldume oma sõnavõttus Kirchneri teose põhiteemast küll mõnevõrra kõrvale, kuid seda põhjustab autor ise oma väljendustega, mis nõuavad vastuvaidlust ja selgitust.

«Balti küsimuse» vaatlemisel annab autor suure osatähtsuse Baltikumi geograafilisele asendile tema rahvaste ajaloolise saatuse kujunemises. Just oma eripärase geograafilise asendi tõttu kujunenudki need alad välispoolsete suuremate riiklike ja poliitiliste jõudude huvi- ja võitlusobjektiks. Siinsete rahvaste heitliku saatuse ja välisvõimudest sõltumusse sattumise puhul valab autor mõnedki põgusad pisarad, millede eesmärk

²⁷ Tartu, 1933—1939.

nähtavasti on teenida autori seisukohavõttu «Balti küsimuses», nagu see on kujunenud kõige uemal ajal.

Sel puhul tsiteerib autor (lk. 4, 257) meeleldi ja pooldavalt poola ajaloolase Kazimir Waliszewski avaldust «Balti küsimuse» kohta oma teoses «Ivan Groznõi», mis ilmus ingliskeelses tõlkes 1904. a. Waliszewski kirjutas: «Kas on Balti provintside kuulumise küsimus ka praegu lõplikult lahendatud? Väita seda oleks kahtlemata ennatlik»²⁸. Waliszewski pidas väga võimalikuks, et Baltimaad langevad riikidevahelise konfliktikorra veel suurema ja karmima võitluse objektiks, kui see oli XVI sajandil. Need konfliktid tulid ka tõesti — nii Esimese kui Teise maailmasõja ja neist esimesele järgnenud kodusõja raames. Baltimaad olid jällegi põneva rahvusvahelise huvi objektiks. Geograafiline asend jätkas nende maade ajaloolise saatuse mõjustamist. «Balti küsimus» aga lahendati 1940. a. Kuid see lahendus ei meeldi W. Kirchnerile ja ta annab sellele omapoolse hinnangu oma teose viimases lauses (lk. 257): «Nad [s. t. Baltimaad — H. K.] jäävad ikkagi veel heitlikkuse ja võimsate, nende endi kontrolli alt kõigiti väljaspool olevate jõudude õnnetuiks ohvreiks.» Autor ei ole selle väitega jõudnud kaugemale tüüpilisest Ameerika imperialismi seisukohast ning on pannud oma uurimuse teenima kapitalistliku reaktsiooni ja revanšismi propagandat, mis heietab oma kõigiti ärakulutatud väidet, et «Balti küsimus» jäävat ikkagi veel «lahendamatuks». Missugust lahendust siin W. Kirchner ootab ja soovib, see ilmneb tema seisukohavõttus Balti rahvaste «kahekümnenda sajandi emantsipatsioonipüüete» suhtes, mis autori kontseptsiooni järgi ei ole muud, kui sümpaatiaavaldus lühikeseks ajaks ajaloo näitelavale kerkinud Läti ja Eesti kodanlikele riikidele.

See Kirchneri poliitiline, kaasajale suunatud kontseptsioon ei leia aga vähimalgi määral põhjendust autori enese teose põhiosas, milles käsitletakse «Balti küsimust» XVI sajandi teisel poolel, ega samuti tema retrospektiivseist tagasivaateist asjaosaliste olusuhete arengukäigule nii enne kui ka pärast nimetatud ajalõiku. Koguni ümberpöörduvalt, ajaloolises kirjanduses juba ammu käibel olev ja ka Kirchneri poolt omaksvõetud seisukoht Ida-Baltikumi geograafilise asendi eripära suhtes kõneleb risti vastu väitele kaasaegse nn. «Balti küsimuse» «lahendamatuses». Kirchner on omalt poolt eriti rõhutanud, kuidas Baltikum oli ikka ja jälle selles maailmaosas asetleidnud suuremate rahvusvaheliste konfliktide puhul just oma erilise geograafilise asendi tõttu ägedate ja pinevate võitluste objektiks asjaosaliste riikide vahel. Ja mitte vähem pole Kirchner rõhutanud ka seda asjaolu, et Baltimaade ja nende rahvaste poliitilise saatuse kujunemises on just välispoolsetel jõududel ja teguritel olnud suur osatähtsus. Autor tarvitab sel puhul kujukat võrdlust: Ida-Baltikum olnud rahvusvahelisest aspektist vaadates mitte aktiivne jõud, vaid võitluste objekt, «mitte vasar, vaid alas» (lk. 254). Kuigi see võrdlus pole kõigiti paikapidav, näitab ta ilmekalt autori seisukohavõttu Baltikumi enda ja välispoolsete jõudude osatähtsuse hindamisel tema pärast vallandunud võitlusis.

Kuid vastupidi sellele Kirchneri arvamusel kinnitab sajandite pikkune kogemus seda, et tihedalt ja põnevalt kokku puutudes välispoolsete jõududega, kes olid mõjuvalt osalised nende elusaatuse määramisel, kujunesid Baltikumi pärisrahvad kõigil aegadel ka poliitiliselt aktiivseiks tegureiks. Lähtudes oma elulistest huvidest määrasid nad omapoolse suhtumise neisse välisjõududesse ja kujundasid ka oma käitumise nende suhtes. Kaugele läbi kõigi järgnevate aegade helgib Baltimaade pärisrahvaste mehine ja kangelaslik vastupanu võitluses oma vabaduse ja sõltumatuse eest maale tunginud saksa ja taani anastajate vastu XIII sajandi esimesel poolel. See oli kohalike rahvaste poolt selge, kindel ja aktiivne seisukohavõtt ka «Balti küsimuses», mis juba XIII sajandi algusest peale oli tõusnud päevakorda lääneagressiooni tagajärjel. Ja kohalike rahvaste aktiivseks suhtumiseks nn. «Balti küsimusse» oli läbi järgnevate aastasadade pika rea ka nende kustumatu, päevast päeva hõõguv ja aeg-ajalt leegitsevaiks ülestõusudeks purskuv klassivõitlus lääneagressioonist tõusnud feodaalsete rõhujate ja ekspluataatorite vastu. Niisugune olukord püsis Liivimaa orduriigi lõputunnini ja pärast seda muutunud tingimustes veel mitmeid sajandeid.

²⁸ K. Waliszewski, Ivan the Terrible. Philadelphia, 1904, lk. 187.

Kui XVI sajandi keskpaiku «Balti küsimus» tõusis uude etappi, siis põhilise tõuke selleks andis asjaolu, et Vene tsentraliseeritud riik vajab enesele kõige elulisemalt tarvilikku juurdepääsu Balti merele. Seejuures oli ta aga olukorras, kus ei jäänud muud teed, kui katsuda relvade jõul läbi murda see aktiivselt venevaenuline barjäär, milleks oli Liivimaa orduriik koos tema territooriumil olevate hansalinnadega. Vallandunud Liivi sõjas, eriti selle algperioodil, avaldasid kohalikud pärisrahvad nn. «Balti küsimuses» aktiivselt oma seisukohta, abistades Vene vägesid kui liitlast ja toetajat feodaalhärrade vastu, kelle võimu kohalik talurahvas polnud suuteline omal jõul murdma.

Vene tsentraliseeritud riigi ebaedu Ivan Groznõi ajal endale laialdase juurdepääsu kindlustamisel Balti merele tähendas Baltikumi rahvastele suurt õnnetust. «Balti küsimus» jäi päevakorda, jäi lahendamatuks tervelt poolteiseks aastasajaks. Ja selle poolteise aastasaja kestel oli Baltikum 75 aastat kas otseselt sõjataleremaaks või jälle Rootsi-Vene ja Rootsi-Poola vaheliste rinate lähemaks tagalaks. See oli Baltimaade rahvastele sunnitud ohvrite pooltest äärmiselt pingeline aeg. Ja kõigele lisaks tuli kurnatud Baltikumil Rootsi kolooniana kanda tohutu osa selle ülemere aadliriigi «suuruseajastu» ülepingutatult kulukas välispoliitikas.

Kui Baltikum XVIII sajandi algul sai Põhjasõja tulemusena Vene riigi osaks, algas «Balti küsimuses» järjekordne uus ajajärk. Kõige olulisem oli see, et siit peale said Baltimaade rahvad kahe aastasaja kestel elada «rahupõlves». (Selle sõnaga tavatses olukorda hinnata eriti Fr. R. Kreutzwald.) Tsaarivõim rõhus Baltimaade rahvaid ning soodustas nende feodaalset ja hiljemini ka kapitalistlikku kurnamist, nagu ta seda tegi kogu Vene riigis nii vene kui kõigi teiste rahvaste suhtes. Ent õmeti oli Baltikumi kuulumine Vene riigi koosseisu ülisuurte positiivsete ja progressi soodustavate tagajärgedega kohalike rahvaste elu- ja arenguteedel. Seda tõsiasi on eriti Nõukogude Baltikumi ajaloolased korduvalt ja veenvalt esile tõstnud. Seda tunnetavad need rahvad ka ise, eriti sellest ajast peale, kui nad kodanlikeks rahvusteks kujunemisel «hakkasid mõtlema». Läti ja eesti kodanlik-demokraatlik liikumine XIX sajandi 60.—80-ndail aastail on sellest tunnetusest kõige tihedamalt läbi imunud. See tunnetus ise ja sellele rajatud poliitiline hoiak oli ühtlasi selleaegse kodanlik-demokraatliku liikumise seisukohavõtt ka nn. «Balti küsimuses».

Need siinkohal kõige üldisemais joontes märgitud asjaolud on jäänud W. Kirchnerile tema «Balti küsimuse» üldkontseptsioonis täiesti võõraiks ja tunnetamatuiks. Pole siis Ameerika kodanliku ajaloolase suhtes üllatav seegi, et ta «Balti küsimuse» kaas-aegse etapi suhtes asub kõige ekslikumal seisukohal.

Kõneldes Balti küsimuse «lahendamatusest» kaasajal on Kirchner oma ajalookäsitluses teinud kõige jämedama põhimõttelise vea sellega, et ta on «ära unustanud», kõigiti ignoreerinud seda pöördelist osa, mis on Suurel Sotsialistlikul Oktoobrirevolutsioonil ka kõnesoleva küsimuse lahendamisel. Just Suure Oktoobri rüpes tuli ilmale see suur ajalooline dokument, mille Nõukogude valitsus vastu võttis 2. novembril 1917 — «Deklaratsioon Venemaa rahvaste õiguste kohta». Ajaloo näitelavale tõusev klassideta ühiskond ja tema töölis-talupoegade riik kindlustasid Venemaa rahvastele oma vahekordade korraldamise täiesti uut — võrdõiguslikkuse ja enesemääramise põhimõtte — alustel, mis oli mõeldamatu eelnenud klassiühiskonnas. See tähendas hoopis uut ajajärku ka nn. «Balti küsimuse» lahendamisel. Oma sünnitunnist peale ei rakendanud Nõukogude võim kunagi Baltikumi suhtes endise Venemaa «ajalooliste õiguste» printsiipi, vaid tunnustas siin maa täieõiguslikuks peremeheks kohaliku töörahva, kelle määrata jäi oma vahekord Nõukogude Venemaaga. Nõukogude riigi vajalik edu Nõukogude Baltikumi hoidmisel ja kaitsmisel oma koosseisus oleks tähendanud «Balti küsimuse» lahendamist vastavalt Baltimaade töörahva kõige elulisemaile huvidele. Kui aga see nn. «Balti küsimus» siiski ka nüüd «tõusis», siis oli selle põhjuseks imperialistliku lääneagressiooni ajutine edu. Saksa okupatsioon 1918. a., Entente'i-riikide Nõukogude-vastane interventsioon ja nende toetusel Baltikumis ilmale tulnud ning siin kaheks aastakümneks püsima jäänud kodanlikud riigid olid selle ajutise edu etappideks.

Nõukogude võimu taastamine Balti riikides 1940. a. ja nende astumine Nõukogude Liidu koosseisu tähendas täielikku pööret ka nn. «Balti küsimuses». See tähendas loomulike ja eluliste poliitiliste, majanduslike ja kultuuriliste sidemete jaluleseadmist, süvendamist ja edasiarendamist Nõukogude Liidu ja Baltimaade vahel ühise Nõukogude riigi, rahvaste võrdõiguslikkuse ja sõpruse tingimustes. Läänemere idarannikul asuvaile rahvastele tähendas see nn. «Balti küsimuse» lahendust ainumõeldavai õigel ajal.

Saksa fašistlik okupatsioon, mis kiskus Baltikumi enam kui kolmeks aastaks oma vägivallavõimu alla, tahtis siin ajalookäiku tagasi pöörata. «Balti küsimus» tiriti jälle päevakorda hitlerliku fašismi koletuslike sõjasihtide osana, mis tõstis Baltimaade rahvaste ette üksnes hävinemise perspektiivi. Sellest hukkusisohust päästis neid ainult Nõukogude rahva kangelaslik võitlus, milles õlg õla kõrval teiste vennasrahvastega olid osalised ka Läänemere maade rahvad ise.

Pärast hitlerliku Saksamaa kokkuvarisemist jätkuvad imperialismi tagahoovides desorienteerivad ja ühtlasi laimavad kõnelused «lahendamatu Balti küsimusest» tänapäeval. See on ilmselt agressiivsete eesmärkidega Nõukogude Liidu ja tema koostisosa Nõukogude Baltikumi vastu suunatud propagandatees, mille teenistusse Ameerika Ühendriikides rakendatakse isegi doktoridissertatsioone, nagu näitab seda ka kõnesolev Kirchneri teos.

Nõukogude Baltikumi rahvad aga tunnetavad täie selgusega ja iga päevaga üha sügavamalt alatasa juurdetulevate kogemuste najal, et «Balti küsimus» on praegu kõigiti lahendatud küsimus. Ta on lahendatud kõige ideaalsemail alustel, mis üldse mõeldavad ja mis kindlustavad ka Baltimaade rahvastele kõige avaramad elu alused tegevuseks poliitilisel ja majanduslikul alal ning oma rahvusliku kultuuri edasiarendamisel klassideta ühiskonnas. Need rahvad ei soovi midagi muud, kui selle olukorra kõigutamatut ja häireteta edasipüsimist ning edasiarenemist. Ja sellega seoses ei taha need rahvad samuti midagi rohkem kui seda, et «Balti küsimus» enam kunagi ei «tõuseks».

Saabus toimetuses
17. XI 1958

Настоящий историографический обзор посвящен анализу и оценке трех более крупных исследований, появившихся в течение последних пятнадцати лет в зарубежной исторической литературе по так называемому «Балтийскому вопросу» в XVI веке.

В первую очередь в обзоре рассматривается исследование шведского историка-экономиста Артура Атмана о роли русского рынка в балтийской политике второй половины XVI столетия.¹ При этом положительно оценивается введение автором в научный обиход множества новых первоисточников, извлеченных им из целого ряда архивов. Положительной оценки заслуживают также некоторые правильные, по своей сущности материалистические высказывания автора по ряду проблем. С другой стороны, в обзоре отмечаются половинчатость, недостаточная обоснованность и ошибочность некоторых основных концепций труда А. Атмана, обусловленные главным образом тем, что автор, как буржуазный историк, не сумел разрешить поставленные вопросы с позиций исторического материализма.

Исследование другого шведского историка Свен Свенссона об экономических причинах возникновения Ливонской войны² рассматривается в обзоре лишь в самых общих чертах. Более обстоятельная рецензия на названную работу опубликована автором настоящего обзора ранее (см. журнал «Вопросы истории» № 1 за 1958 г.)

Более подробно рассматривается книга американского историка Уолтера Кирчера о возникновении «Балтийского вопроса» во второй половине XVI века³. В рецензии отмечены существенные композиционные недостатки названной работы, отрыв рассмотренных в ней вопросов внешней политики от внутривнутриполитических факторов соответствующих государств, а также неполнота и небрежность в использовании пер-

¹ A. Attman, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik. 1558—1595. Lund, 1944.

² S. Svensson, Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. Lund, 1951.

³ W. Kirchner, The Rise of the Baltic Question. Newark—Delaware, 1954.

воисточников и соответствующей исторической литературы. В итоге автор настоящего обзора вынужден квалифицировать рецензируемую книгу как неудачное, компилятивное и эклектическое произведение, написанное на низком научном уровне. В обзоре разоблачена и отвергнута также концепция У. Кирхнера о «Балтийском вопросе» на современном этапе его развития. Своим утверждением, что «Балтийский вопрос» и в настоящее время является якобы «неразрешенной проблемой», У. Кирхнер поставил свое произведение на службу антисоветской клеветнической пропаганде американского империализма.

Diese historiographische Übersicht bringt eine Analyse und Kritik von drei Forschungsarbeiten über die sogenannte «Baltische Frage» des 16. Jahrhunderts, die im Laufe der letzten fünfzehn Jahre in der ausländischen Fachliteratur erschienen sind.

Die erste dieser Arbeiten ist das Buch des schwedischen Wirtschaftshistorikers Artur Attman über die Rolle des russischen Marktes in der baltischen Politik der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: «Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik. 1558—1595.» (Lund 1944). Mit Anerkennung wird in unserer Übersicht hervorgehoben, dass der genannte Verfasser zahlreiche Quellenangaben aus verschiedenen Archiven erstmalig in die Geschichtswissenschaft einführt, sowie einige Probleme richtig, materialistisch aufstellt. Andererseits wird die Halbheit, Mangelhaftigkeit und Irrigkeit einiger Grundkonzeptionen A. Attmans betont, Fehler, die im wesentlichen dem zuzuschreiben sind, dass er als bürgerlicher Historiker die auftauchenden Probleme nicht vom Standpunkt des historischen Materialismus zu lösen vermag.

Die Arbeit eines anderen schwedischen Historikers, Sven Svensson, über die merkantilen Ursachen des Livländischen Krieges — «Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558» (Lund 1951) — wird hier nur flüchtig berührt. Ihre ausführlichere Rezension hat der Verfasser dieser Übersicht in der Zeitschrift «Вопросы истории» (1958, Nr. 1) veröffentlicht.

Näher wird in der Übersicht das Buch des amerikanischen Historikers Walther Kirchner untersucht, das sich gleichfalls mit dem «Aufkommen der Baltischen Frage» in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts beschäftigt: «The Rise of the Baltic Question» (Newark—Delaware, 1954). Es werden wesentliche Unzulänglichkeiten in der Komposition dieser Schrift blossgelegt, die Art, aussenpolitische Fragen ohne den Zusammenhang mit den innenpolitischen Faktoren der betreffenden Staaten zu behandeln, sowie die mangelhafte und nachlässige Benutzung der Quellen und der einschlägigen Fachliteratur. Im allgemeinen haben wir W. Kirchners Buch als eine misslungene Kompilation, eine eklettische, auf niedrigem wissenschaftlichem Niveau stehende Schrift bezeichnen müssen. Mit der nötigen Wachsamkeit musste auch W. Kirchners Konzeption einer heutigen Entwicklungsetappe der «Baltischen Frage» entlarvt und zurückgewiesen werden. Durch seine Behauptung, dass die «Baltische Frage» auch heutzutage noch eine «unentschiedene Frage» sei, hat W. Kirchner seine Schrift in den Dienst der verleumdenden sowjetfeindlichen Propaganda des amerikanischen Imperialismus gestellt.